

ZBIGNIEW LUBASZEWSKI

NOWE MATERIAŁY IKONOGRAFICZNE
DO HISTORII STALAGU 319 (KOMUNIKAT)

Jednym z ważnych zagadnień związanych z historią Stalagu 319 jest kwestia materiałów ikonograficznych do dziejów obozu. W pierwszych publikacjach poświęconych obozom dla jeńców radzieckich na ziemiach polskich ikonografia związana ze Stalagiem 319 była niezwykle skromna. Jedyną z pierwszych fotografii było zdjęcie ukazujące karę słupka w Stalagu 319, zamieszczone w publikacji Szymona Datnera *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej*¹, powielane w takich wydawnictwach, jak *Walka. Kronika walki Gwardii Ludowej i Armii Ludowej*² lub *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich. Informator encyklopedyczny*³. Zdjęcie było również przez wiele lat jedynym materiałem ikonograficznym na stałej wystawie historycznej w Muzeum Okręgowym w Chełmie (obecnie Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie). Wymienione wydawnictwa zawierały również inne zdjęcia (w sumie sześć sztuk), podpisane jako fotografie ze Stalagu 319, przedstawiające m.in. selekcję tzw. niepożądanych oraz ziemianki budowane przez jeńców. Pojedyncze fotografie znalazły się także w artykule Edwarda Dziadosza i Józefa Marszałka *Więzienia i obozy w dystrykcie lubelskim w latach 1939–1944*⁴ oraz w publikacji Jacka Wilczura *Nie jesteś samotny na świecie*⁵. Uporządkowaniem danych o materiałach ikonograficznych dotyczących

¹ Sz. Datner, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej*, Warszawa 1961, wyd. II Warszawa 1963.

² *Walka. Kronika walki Gwardii Ludowej i Armii Ludowej*, oprac. T. Mazur, J. Tomaszewski, Warszawa 1963.

³ *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, red. J. Leszczyński, J. Frieske, Warszawa 1979.

⁴ E. Dziadosz, J. Marszałek, *Więzienia i obozy w dystrykcie lubelskim w latach 1939–1944*, „Zeszyty Majdanka”, t. 3, Lublin 1969, s. 54–129.

⁵ J. E. Wilczur, *Nie jesteś samotny na świecie*, Warszawa 1982.

Stalagu 319 była książka Andrzeja Rybaka *Stalag 319 w Chełmie. Zarys dziejów*⁶, w której zamieszczone zostały wszystkie znane dotychczas zdjęcia. Autor uzupełnił zestaw w kolejnej swojej publikacji, która ukazała się w 2009 roku⁷ (na okładce została zamieszczona wspomniana wyżej fotografia z karą słupka), w której obok wcześniej znanych zdjęć zostały dodane nowe fotografie, głównie konkretnych jeńców (m.in. przetrzymywanego w obozie w Chełmie gen. Grigorija Moisiejewicza Zysmanowicza oraz włoskich oficerów – kpt. Pompilio Aste i ppor. Claudio Sommarugi), pozyskane na rosyjskich, niemieckich i włoskich stronach internetowych: www.sem40.ru; www.ldb1.narod.ru; www.gerechte-der-pflege.net; www.digilander.libero.it; www.amama-genta.it; www.radio-caterina.org; www.oicce.it). Zestaw uzupełniały dwa nowe zdjęcia z obozu, podpisane z dopiskiem „obóz nieznany”, pochodzące ze wspomnianej strony www.ldb1.narod.ru.

Kolejne poszerzenie bazy materiałów ikonograficznych na temat Stalagu 319 nastąpiło w związku z zadaniem „Stalag 319. Pamięć. Zbrodnia. Przetrwanie”, realizowanym w 2012 roku przez Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie, dzięki środkom pozyskanym z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach Programu „Dziedzictwo kulturowe – Ochrona zabytków archeologicznych”. Środki na realizację projektu przekazało również Miasto Chełm. Głównym celem zadania była konserwacja i opracowanie merytoryczne zabytków archeologicznych pozyskanych na terenie podmiejskiego lasu Borek w 2011 roku przez zespół pod kierownictwem chełmskiego archeologa Stanisława Gołuba. Las Borek od pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej był miejscem egzekucji i pochówków Polaków i Żydów z Chełma i okolic, a od 1941 roku również jeńców Stalagu 319 (głównie tzw. niepożądanych). Powstałe w wyniku tych działań zbiorowe mogiły Niemcy w ramach zacierania śladów zbrodni postanowili zlikwidować poprzez spalenie ciał zamordowanych w polowym krematorium. Działania realizowano w ramach Akcji 1005 (Aktion 1005) przez formację Sonderkommando 1005. Do realizacji zadania w Chełmie utworzono specjalny obóz Waldlager Borek⁸. Poddane konserwacji zabytki zostały zaprezentowane na otwartej pod koniec 2012 roku wystawie „Las Borek w Chełmie. Zapomniane miejsce zbrodni hitlerowskich”. W ramach projektu przygotowana została publikacja pod takim samym tytułem (zawierająca m.in. artykuł Andrzeja Rybaka *Sonderkommando 1005 w Borku. Zbrodnie niemieckie*

⁶ A. Rybak, *Stalag 319 w Chełmie. Zarys dziejów*, Chełm 2004.

⁷ *Idem*, *Stalag 319. Międzynarodowy obóz jeniecki w Chełmie w latach 1941–1944*, Biblioteka „Rocznika Chełmskiego”, t. 3, Chełm 2009.

⁸ A. Rybak, *Sonderkommando 1005*, [w:] *Chełm nieznany. Ludzie – Miejsca – Wydarzenia*, pod red. M. Karwatowska, Chełm 2009, s. 249–253.

w lesie Borek w latach 1940–1944⁹), w której obok znanych dotychczas zdjęć umieszczono nowe fotografie (w sumie w publikacji znalazło się 18 zdjęć obozu), pochodzące ze zbiorów prywatnych (m.in. Barbary Litwin, trzy zdjęcia zamieszczone w wydanej w 2009 roku wspomnieniowej publikacji Mirosława Litwina *Z zakamarków pamięci*¹⁰), rosyjskich stron internetowych (m.in. www.forum.patriotcenter.ru) oraz z Muzeum Pamięci Holokaustu w Stanach Zjednoczonych (United States Holocaust Memorial Museum) w Waszyngtonie. Z ostatniego z wymienionych źródeł pochodziły trzy zdjęcia (przedstawiające ogrodzenie obozu i przenoszenie ciał zmarłych jeńców)¹¹, według opisu na stronie muzeum przekazane przez Jerzego Tomaszewskiego (prawdopodobnie żołnierza AK ps. „Jur”, znanego z fotografii powstania warszawskiego, w okresie okupacji skierowanego przez wywiad do niemieckiej firmy fotograficznej „Foto-Rys”, wywołującej zdjęcia niemieckich reporterów i żołnierzy, w celu kopiowania trafiających tam materiałów¹²). Według katalogu Biblioteki Narodowej Jerzy Tomaszewski był również współautorem wspomnianej wyżej publikacji *Walka. Kronika walki Gwardii Ludowej i Armii Ludowej* (mimo tytułu wydawnictwo zawierało również zdjęcia ukazujące czasy okupacji).

Publikacja z 2012 roku wyraźnie potwierdzała, że poszukiwania w zakresie nowych materiałów ikonograficznych o Stalagu 319 dalekie są od zakończenia. Dzięki aktywności chełmskich historyków, muzealników i kolekcjonerów w kolejnych latach pozyskano następne materiały, które m.in. wykorzystano na wystawie z okazji 70. rocznicy likwidacji obozu („Stalag 319. Niemiecki obóz jeniecki w Chełmie”). Jedyną z ciekawych fotografii opublikowano w niemieckim tygodniku „Der Spiegel” z 2009 roku¹³. Artykuł głównie dotyczył Iwana Demianiuka i zaledwie jedna fotografia prezentowała Stalag 319. Z opisu wynikało, że jej autorem jest Karl-Artur Petraschk (1901–1976), znany niemiecki fotograf, scenograf i grafik, który w okresie II wojny światowej był korespondentem wojenny m.in. na terenie Polski i Rosji¹⁴. Jego spuścizna (głównie w postaci negatywów) trafiła do zbiorów Agencji Fotograficznej Sztuki, Kultury i Historii (Bildagentur für Kunst, Kultur und Geschichte), powstałej w 1966 roku jako Archiwum Obrazów Pruskiego Dziedzictwa (Bildarchiv

⁹ *Las Borek w Chełmie. Zapomniane miejsce zbrodni hitlerowskich. Wyniki badań archeologicznych i historycznych w miejscu kaźni*, [aut. tekstów A Rybak, S. Gołub], Chełm 2012.

¹⁰ M. Litwin, *Z zakamarków pamięci*, Lublin 2009.

¹¹ United States Holocaust Memorial Museum. Photo Archives, Nr 05974, 05975, 05977, www.collections.ushmm.org/search/catalog [dostęp: 20.08.2024].

¹² *az/im, Jerzy Tomaszewski. Z aparatem w Powstaniu Warszawskim*, Polskie Radio.pl, www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/2666458,Jerzy-Tomaszewski-Z-aparatem-w-Powstaniu-Warszawskim [dostęp: 20.08.2024].

¹³ G. Bönisch, J. Friedmann, A. Frohn, C. Meyer, K. Wiegrefe, *Mord nach Vorschrift*,

¹⁴ Karl Artur Petraschk (1901–1976). Biografie. Das Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, www.bpk-fotoarchiv.de/pages/karl-artur-petraschk#biografie-und-mehr [dostęp: 20.08.2024].

Preußischer Kulturbesitz) w ramach Biblioteki Państwowej w Berlinie (Staatsbibliothek zu Berlin), wchodzącą w skład Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Stiftung Preußischer Kulturbesitz), powołanej w 1957 roku w celu ochrony i zachowania dóbr kultury dawnego państwa pruskiego (zlikwidowanego w 1947 roku). Agencja posiada archiwum szacowane na 12 milionów fotografii oraz prowadzi portal fotograficzny we współpracy z licznymi muzeami i bibliotekami na świecie. Składa się z ok. 800 wydruków, ok. 5000 negatywów, ok. 700 slajdów oraz styków i publikacji¹⁵. Część została zamieszczona na wspomnianym portalu i jest dostępna online (350 sztuk). Znaczna część (176 sztuk) przedstawia Chełm. Większość (146 sztuk) prezentuje Stalag 319. Na pozostałych mamy widoki Chełma. Trzy zdjęcia kolorowe (jedyne w kolekcji), datowane na 1943/1944, prezentują Górę Chełmską i Nowe Miasto. Na kolejnych trzech zdjęciach (datowanych na 1941 roku) widoczna jest ulica Zacisze. Spory zbiór (24 sztuki) stanowią zdjęcia ukazujące centrum Chełma, w tym ulice getta (nie mają datacji). Zdjęcia prezentujące Stalag 319 są bardzo różnorodne. Obok fotografii ukazujących załogę niemiecką, prezentują jeńców w różnych sytuacjach (rozdział żywności, praca, kara słupka itp). Niewątpliwie stanowią cenny materiał ikonograficzny, wymagający szczegółowej analizy. Dostępne fotografie to tylko część kolekcji (pozostałe przechowywane są w formie negatywów). Wspomniane zdjęcia, prezentujące ulice w centrum miasta (m.in. zniszczoną synagogę, ulice getta, chełmskich Żydów), zostały pozyskane przez Muzeum Ziemi Chełmskiej i wykorzystane na wystawie „Życie i zagłada chełmskich Żydów w 80. rocznicę «likwidacji» getta w Chełmie”, przygotowanej w 2022 roku oraz w wydany z okazji wystawy folderze (21 sztuk). Warto również dodać, że w zbiorach Bildagentur für Kunst, Kultur und Geschichte znajdują się zdjęcia innych fotografów, ukazujące Chełm i okolice (w tym również Stalag 319), takich jak: Alfred Kiss (14 zdjęć z 1937 roku z okolic Chełma, przedstawiających Niemców zamieszkujących powiat chełmski), Hanns Hubmann (14 zdjęć z 1940 r. z Włodawy, błędnie podpisanych jako Chełm) oraz Siegfried Lauterwasser (2 zdjęcia jeńców Stalagu 319 z 1941 roku, w tym jedno jest kolorowe). Wszystkie wymienione materiały powinny być wykorzystane do kolejnych opracowań historycznych oraz wystawach prezentujących okres okupacji niemieckiej w Chełmie.

SŁOWA KLUCZOWE:

Chełm, okupacja, Stalag 319, ikonografia

¹⁵ Karl Artur Petraschk (1901–1976). Angaben zum Bestand. Das Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, www.bpk-fotoarchiv.de/pages/karl-artur-petraschk#angaben-zum-bestand [dostęp: 20.08.2024].

Изложение

Новые иконографические материалы по истории Шталага 319 (Сводка)

Одним из важных вопросов, связанных с историей Шталага 319, является вопрос иконографических материалов, касающихся истории лагеря. В первых публикациях, посвященных лагерю, иконография была крайне скромной. Книги Анджея Рыбака 2004 и 2005 годов и публикация Музея Хелмской Земли имени В. Амбросевича «*Лес Борек в Хелме. Забытое место нацистских преступлений. Результаты археологических и исторических исследований на месте казни 2012 года*», которые также подтвердили целесообразность поиска новых иконографических материалов о Шталаге 319. Сводка посвящена новым находкам в этом районе, представлены сведения о фотографиях, сделанных немцем фотографом Карл-Артур Петрашк, который во время Второй мировой войны был военным корреспондентом в Польше и России. Его наследие (в основном в виде негативов) попало в коллекции Фотоагентства искусства, культуры и истории (Bildagentur für Kunst, Kultur und Geschichte), созданного в 1966 году как Архив изображений прусского наследия (Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz) в Государственной библиотеке Берлина (Staatsbibliothek zu Berlin), входящей в состав Фонда прусского культурного наследия (Stiftung Preußischer Kulturbesitz), созданного в 1957 году для защиты и сохранения культурных ценностей бывшего прусского государства.

Ключевые слова:

Хелм, оккупация, Шталаг 319, иконография

ABSTRAKT

NEW ICONOGRAPHIC MATERIALS TO THE HISTORY OF STALAG 319 (ANNOUNCEMENT)

One of the important issues related to the history of Stalag 319 is the issue of iconographic materials to the history of the camp. In the first publications devoted to the camp, the iconography was extremely modest. The data on iconographic materials concerning Stalag 319 were organized and expanded in the books by Andrzej Rybak from 2004 and 2005 and the publication of the Wiktor Ambroziewicz Chełm Land Museum in Chełm, *Borek Forest in Chełm. The Forgotten Site of Nazi Crimes. The results of archaeological and historical research at the execution site from 2012.*

which also confirmed the purposefulness of searching for new iconographic materials about Stalag 319. The announcement is devoted to new findings in this area, presenting information about the photo, whose author is German photographer Karl-Artur Petraschk, who was a war correspondent during World War II, among others in Poland and Russia. His legacy (mainly in the form of negatives) ended up in the collections of the Photographic Agency for Art, Culture and History (Bildagentur für Kunst, Kultur und Geschichte), established in 1966 as the Image Archive of the Prussian Heritage (Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz) within the Berlin State Library (Staatsbibliothek zu Berlin), which is part of the Prussian Cultural Heritage Foundation (Stiftung Preußischer Kulturbesitz), established in 1957 to protect and preserve the cultural assets of the former Prussian state.

KEYWORDS:

Chełm, occupation, Stalag 319, iconography

AUTOR:

Zbigniew Lubaszewski – nauczyciel i regionalista, prezes Oddziału PTTK w Chełmie, adiunkt w Dziale Historii Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie.